

לחקר חילופי נוסח המקראות שבתלמוד

כל איש תלמודי ודאי תמה לא אחת נוכח ריבוי חילופי נוסח המקראות המובאים בתלמוד. הלא מצפים אנו מחכמי התלמוד שיהיו מצוינים בבקיאותם בכ"ד כתבי הקודש כמובא במדרש¹: "מה כלה זו מקושטת בכ"ד מיני תכשיטין, כך תלמיד-חכם צריך להיות זריז בכ"ד כתבי הקודש". ואם חייב אדם לשנות בלשון רבו, כל-שכן בבואו לצטט פסוק אשר שנוא משה רבנו².

ראשית, יש לשלול מכל וכל טענה הזרה לרוח היהדות המקבלת את האפשרות שלתנ"ך יש מספר מסורות, ויתכן והמסורת שהיתה בידי חכמי התלמוד שונה מהנוסח שמצוי בידינו, שכן מאמינים אנו שנוסח זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל בהר סיני הוא הנוסח המצוי בידינו, וזאת התורה לא תהיה מוחלפת.

בכדי להכנס לעובי הקורה ולעמוד על הקושי הרב הטמון בסוגיא זו, נאסוף את חילופי נוסח המקראות שנפזרו בים התלמוד, ונחלקם לקבוצות בעלות אופי חילוף נוסח דומה. בכך יקל עלינו להתחקות אחר מקורות החילוף נוסח ולהצביע על הגורמים שהביאו לשינויי הנוסחאות: להלן הצעה למספר קטגוריות אפשריות לחלוקה ומספר דוגמאות לכל קטגוריה:

א. פסוקים אשר לא נודע מקורם

ברכות דף סא. / עירובין דף יח. - לגבי אלקנה, דכתיב וילך אלקנה אחרי אשתו. התוספות בד"ה אלא, מעירים: "חילוף נוסח הוא, שאין זה בכל המקרא". כמו כן ביבמות דף פו: - אין מעמידין שוטרים אלא מישראל, שנאמר: ושוטרים הרבים בראשיכם, ונכתב בצידו: "פסוק זה לא נמצא בתנ"ך".

היו שהצביעו על זהות בין המינוח שוטרים הרבים ובין המשנה בקידושין דף עו. "הנושא אשה אינו צריך לבדוק אחריה כאשר הוחזקו אבותיה משוטרי הרבים".

1. שמות-רבה מא; ה.

2. עין שבת דף טו. רש"י ד"ה שחייב, "ורבותי מפרשין".

דוגמאות נוספות לחילוף נוסח זה מצוינו בעירובין דף סה. בצר אל יורה, בבא קמא דף צב: כל עוף למינהו, ברכות דף מח. סלסלה ותרוממך, ורבים רבים נוספים.

ב. פסוקים חצויים ומאוחים

מגילה דף ג. / עירובין דף סג: - וילן יהושע בתוך העמק. התוספות במקום עומדים על כך שלפנינו בעצם איחוי של הפסוק³ "וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העם", עם הפסוק⁴ "וילך יהושע בלילה ההוא בתוך העמק".

עירובין דף ב. - אל פתח אולם הבית. תוספות במקום בד"ה דכתיב, מביאים שזהו איחוי של הפסוקים ביחזקאל: "ויושיבני אל פתח הבית"⁵, "ויביאני אל אולם הבית"⁶.

ג. פסוק כצורתו למעט תיבה אחת שנשתנתה

המשנה בשלהי פרק ו דאבות, מביאה את הפסוק: "לי הכסף ולי הזהב, אמר ד' צבאות", ואילו בידינו מצוי⁷: נאם ד' צבאות". על כך עמד בעל היד-מלאכי בערך חילופי נוסחאות. עיין שם בתירוצו.

בירושלמי⁸, ומובא בתוספות בשבת דף נה:, והוא שפט את ישראל ארבעים שנה. ואילו בידינו מצוי עשרים שנה⁹. הרב מרגליות נדרש ליישב קושי זה בספרו "המקרא והמסורה" מחקר יג, עיין שם בתירוצו.

ד. פסוק כצורתו בשינוי אות אחת

ברכות דף יז. - מרגלא בפומיא דאביי: מענה רך משיב חימה, ואילו בידינו מצוי: "ישיב חימה"¹⁰.

פסחים דף לג. - בגורת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאילתא, ואילו בידינו מצוי: "ומאמר"¹¹.

3. יהושע ח ; ט.
 4. שם ח ; יג.
 5. מז ; א.
 6. מ ; מח.
 7. חגי ב ; ח.
 8. סוטה פרק א הלכה ח.
 9. שופטים טז ; לא.
 10. משלי טו ; א.
 11. דניאל ד ; יד.

ה. חסרות ויתרות

חילוף נוסח זה שכיח הוא ביותר.

שבת דף נה: - גבי בני עלי נאמר, כי לא טובה השמועה אשר אנוכי שמע מעבירים את עם ד' (מלא י'). מדייקת הגמרא: "מעבירים" כתיב¹². עיין ב"המקרא והמסורה" להרב מרגליות, מחקר ג.

הירושלמי בפרק קמא דכתובות לומד שברכת חתנים באפי עשרה, שנאמר: "במקהלת ברכו אלהים". ואילו בידינו מצוי "במקהלות" (מלא ר')¹³.

ו. חילופי אותיות

ברכות דף ז. - ולא יוסיפו בני עולה לכלותו. ואילו בידינו מצוי "לבלותו"¹⁴.

סנהדרין דף כ. - "ויבא כל העם להברות את דוד" ודרשת הגמרא שם מבוססת על כך שכתוב להברות וקריא להברות, ונכתב בצידו: "בכל הספרים שלפנינו לא נמצא שום קרי וכתוב".

ז. דרשה המבוססת על גירסא שונה

חילוף נוסח זה קשה ביותר, שכן כל עוד הפסוק המשובש אוזכר אגב דיון, ניתן לתלות זאת בכך שלא טרחו לדקדק בהבאתו. אך כאשר הדרשה גופא מיוסדת על גירסא שונה, הלא כאשר תשתנה הגירסא, אין מקום לדרשה כלל.

בבא בתרא דף ט. - הגמרא לומדת שעני ערום קודם לעני רעב, שנאמר: הלא פרוש לרעב לחמך, ואילו בידינו מצוי: "פרוס"¹⁵.

סנהדרין דף קג. - הגמרא לומדת שמנשה חזר בתשובה, שנאמר: ויתפלל אליו ויחתר לו וישמע תחינתו. ואילו בידינו מצוי: "ויעתר"¹⁶.

להלן יובאו מספר ישובים והסברים כפי שהעלו פרשני המקרא והתלמוד. יש להדגיש, כי אין בכחו של כל אחד מהתירוצים ליישב את מכלול

12. שמואל-א ב ; כד.
13. תהלים סח ; כז.
14. דברי-הימים-א יז ; ט.
15. ישעיהו נח ; ז.
16. דברי-הימים-ב לג ; יג.

הבעיה. יש לדון בכל תירוץ לגופו, כיצד תורם הוא להסברתה של תופעת חילופי הנוסח.

א. פעמים שלא היו בקיאים בפסוקים

תשובה מפתיעה זו מופיעה בתוספות¹⁷, ואילמלא מקרא כתוב, אי-אפשר לאומרו. תוספות מגיעים למסקנתם זו בעקבות המעשה המובא בבבא-קמא דף נד: "שאל רבי חנינא בן עגיל את רבי חייא בר אבא, מפני מה בדברות הראשונות לא נאמר בהן טוב, ובדברות האחרונות נאמר בהן טוב. אמר לו: עד שאתה שואלני למה נאמר בהן טוב, שאלני אם נאמר בהן טוב אם לאו, שאיני יודע אם נאמר בהן טוב אם לאו". הרב ראובן מרגליות בספרו המקרא והמסורה¹⁸, מבאר גמרא זו בדרך שונה לגמרי, ובכך נמנע ממסקנה זו.

כמו כן מצינו "אינהו בקיאי בחסרות ויתרות, אנן לא בקיאינן... בפסוקי נמי לא בקיאינן"¹⁹. כן מעיד רבי אבהו על תלמידו רב ספרא: "כי אמינא דאדם גדול הוא, הני מילי בתנאי, לא בקראי"²⁰.

המהר"ץ חיות²¹ מבאר את דברי התוספות. ראשית, מקדים הוא שלא כל חכמי התלמוד היו שווים במעלתם, בעוד שהנשיאים מזמן שמעון הצדיק עד רבנו הקדוש היו חכמים במקרא, הלכה ואגדה יחד, מצינו אמוראים שעסקו בהלכה לבד ולא היו בקיאים במקרא, ומאידך אמוראים שעסקו באגדה ודרישת המקראות, ולא עסקו בהלכות.

חיזוק לטענה זו ניתן למצוא בירושלמי²², בו מובאת מחלוקת רבנן דאגדתא ורבנן דהלכתא.

ב. לא טרחו לדקדק

המהר"ץ חיות²³ אינו מקבל שיש בעיה כל שהיא באי דיוק בציטוט הפסוק, שכן דרכם של חכמי התלמוד היתה להביא את עיקר הפסוק ולא טרחו לדקדק ולהביאו בצורתו המדויקת. וזו לשונו שם: "כלל הדבר, דחכמינו ז"ל לא הצריכו להעתיק הדברים ככתבם וכלשונם, רק מה שהיה

17. בבא-בתרא קיג. ד"ה 'תרויהו'.
 18. מחקר א.
 19. קדושין ל.
 20. עבודה-זרה ד.
 21. מבוא התלמוד פרק יז.
 22. יבמות ד ; ב.
 23. מבוא התלמוד פרק ל.

נצרך לענינים". באופן דומה תירצו בעל הליכות-עולם, וכן בעל בית-הלוי בהקדמתו.

ג. תרביצאי

רב האי גאון²⁴ דוחה מכל וכל את האפשרות שחכמי התלמוד טעו בפסוקים, שכן כמה טרחו לדקדק במשנתם לומר בלשון רבו והאיך יטעו במסורת הפסוקים. את האשמה בחילופי נוסח המקראות תולה הוא בתלמידים אשר לא שימשו כל צורכם - תרביצאי.

בעל דורות-הראשונים מאריך בספרו²⁵ לבאר מי הם אותם תלמידי תרביצאי. תורף דבריו הוא, שלפני כל ישיבה היה בנוי תרביצא, שם היו לומדים תלמידים "שאינ תוכם כברם", אשר לא היו רשאים להמנות עם בני הישיבה, ובכל זאת חשקה נפשם ללמוד תורה. לפיכך ישבו בפתח הישיבה ועסקו בלימוד עצמי וללא פיקוח תורני.

בכך נוכל להבין כיצד בו ביום שהעבירו את רבן גמליאל מנשיאותו נתרבו ד' או ז' מאות ספסלים בבית-המדרש, שכן ודאי לא באו כולם באותו יום ליבנה, אלא ברור שישבו שם גם קודם לכן.

כמו כן יובן המינוח התלמודי "פוק תנא לברא", כאשר רב מקפיד על תלמידו על שלא דיקדק בשמועתו. המשתמש במינוח זה כוונתו היא לשמועה משובשת זו אין מקום בבית-המדרש. מקומה הראוי לשמועה שכזו הוא אבראי - מחוץ לבית המדרש. ודאי שאין הכוונה לצאת ולשנותה ברחוב, אלא בתרביצא, אשר שם ממילא אין מדקדקים במשנתם.

ד. דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על-פה

הרב ראובן מרגליות²⁶, שולל מכל וכל אפשרות של ריבוי חילופי נוסח הפסוקים שמקורם בטעות, אלא מכריח הוא שהשינוי נעשה בכוונה מיוחדת על-ידי חכמי התלמוד לשם שמים.

איסור דרישת דברים שבעל-פה מתוך הכתב, בדומה לדרשת פסוק מכתבי הקודש, קיבל משנה תוקף בתקופת חתימת התנ"ך ובו כ"ד כתבי הקודש. בתקופה זו ולאחריה היו חכמים חייבים לוודא שהתנ"ך כצורתו כפי שנקבע על-ידם יוטבע בעם כולו, שאם לא כן, כל אחד יוסיף כפי

24. אוצר-הגאונים מגילה ד.

25. חלק ג עמוד 228.

26. המקרא והמסורה, מחקר יג.

הבנתו ספרים נוספים על התנ"ך מאותם ספרים פרטיים שבידו. לפיכך תיקנו חכמים שאותם ספרים חיצוניים יגזזו; כמו כן הטילו איסור על דרישה ברבים מתוך הכתב, בכדי להבליט את השוני שבין כתבי הקודש ושאר רשימות פרטיות.

מחמת איסור זה נאלצו חכמי התלמוד, אשר במהלך שיעוריהם שניתנו בעל-פה נזקקו לצטט פסוקים מן המקרא, לשנות מעט מסגנון הפסוק, ובכך לא להכנס לאיסור איזכור פסוק כצורתו על-פה.

בכך יובן מדוע נהג אביי לומר 'מענה רך משיב חימה'²⁷, אף שבידינו נאמר בפסוק "ישיב". וכן כיצד רב נחמן בר יצחק שהיה בקיא בפסוקים (בתלמוד פזורות כעשרים הערות נוסח משמו, בהן מדייק הוא בנוסח המקרא במלא וחסר), שוגה בציטוט הפסוק מדניאל²⁸ "בגזרת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאלתא", ובידינו מצוי "ומאמר"²⁹.

באופן דומה מצינו שהיו חכמים משנים מסגנון הכתוב, בכדי להמנע מאיסור כתיבת פסוק כצורתו, הכתוב בכתב אשורי ללא שירטוט. בכך יובן מדוע כאשר שלח רבי מונא אגרת שלומים לרבי אושעיא, כתב: "ראשיתך מצער היה מאד ישגא אחריתך" אף שבידינו מצוי "והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד"³⁰.

ויתכן לומר יותר מכן, שבכדי להמנע מציטוט פסוק כצורתו, הביא החכם הדורש חלק מן הפסוק, ראשיתו או את המלה הבולטת/המרכזית בו, ואחר-כך כאשר השלימו השומעים את הפסוק, טעו בהבנת הפסוק אליו נתכוון החכם.

דוגמא לכך ניתן למצוא בהערת התוספות בפסחים דף ד. 31, כאשר הגמרא לומדת שזרזין מקדימין למצוות, מן הפסוק - "וישכם אברהם בבקר", אין הכוונה לפסוק המובא בבוקר השמדת סדום ועמורה³², שכן מפסוק זה לומדת הגמרא³³, שתלמיד-חכם לא יצא יחידי בלילה, אלא

27. ברכות דף יז.

28. ד ; יד.

29. פסחים לג.

30. איוב ח ; ז, ירושלמי פרק ג דמגילה.

31. ד"ה שנאמר.

32. בראשית יט ; כז.

33. חולין צא.

הכוונה לפסוק בפרשת העקידה³⁴. נוסף ונאמר שיתכן ולכך נתכוונו התוספות בהעירם שדרך הש"ס לקצר הפסוקים ולערבם יחד³⁵.

ה. הספרים החיצוניים - ספר בן סירא

בכמה מקומות בתלמוד מצינו שהתוספות הצביעו על פסוקים, אשר לא נודע מקורם כשייכים לספר בן סירא. פסוקים כדוגמת: "בצר אל יורה"³⁶, "מנע רבים מתוך ביתך ולא הכל תביא אל ביתך"³⁷. סך הכל ניתן למנות כחמישים איזכורים שונים בספרות חז"ל.

תופעה זו קשה היא ביותר, כיצד יתכן שחכמי התלמוד יצטוו פסוקים מן הספרים החיצוניים, והלא המשנה בסנהדרין³⁸, מונה את הקורא בספרים החיצוניים כאחד מאותם שאין להם חלק לעולם-הבא? בכדי לתרץ קושי זה יש להקדים ולבאר מה הם אותם ספרים חיצוניים, מי הוא אותו בן סירא, ובמה נתיחד הוא משאר הספרים החיצוניים עליהם גזרו חכמי ישראל כליה.

הספרים החיצוניים מוגדרים כאותם ספרים אשר לא נכנסו במחיצת כתבי הקודש. ליתר דיוק ניתן לחלקם לחמש קטגוריות עיקריות: 1. ספרים שנכתבו בזמן כתבי הקודש ולא על-פי רוח הקודש. דבריהם עומדים בניגוד לדברי הנביאים ולפיכך גזרו עליהם אנשי-כנסת-הגדולה גניזה. 2. ספרים אשר נכתבו אחר חתימת כתבי הקודש, כאשר חדלה הנבואה מישראל. תוכנם העיקרי הוא קורות היהודים בזמן הקדום, כדוגמת ספרי החשמונאים. 3. ספרי הגדות וחזיונות כדוגמת ספר חנוך. 4. דברי חול כדוגמת ספרי מליצות, משלי חיות שנאסרו משום ביטול תורה. 5. ספרי מינות המסיתים ומדיחים מדרכי היהדות. עיקר איסור הקריאה בהם הוא לקוראם בציבור, שמא יחליפו אותם בכתבי הקודש. ביחידות מותר לקוראם, באם אינו סומך עליהם לדינא, אלא קוראם כדברי חול, ובפרט כאשר קורא בכדי לדעת להשיב עליהם³⁹.

אך דינו של ספר בן סירא שונה מהם, הוא החשוב שבספרים החיצוניים והקרוב ביותר היה להכנס לכתבי הקודש, שכן מלא הוא בדברי חכמה

34. בראשית כב ; ג.

35. מגילה דף ג. ד"ה וילן.

36. עירובין סה., בן סירא ז ; י.

37. יבמות סג., בן סירא יא ; לב.

38. יא ; א.

39. אוצר ישראל ערך ספרים חיצוניים.

ומוסר, וכדברי רב יוסף, "מילי מעליתא דאית ביה דרשינן להו"⁴⁰. וכך כותב הריטב"א⁴¹: "מכל מקום ראוי להגות ללמוד ממנו חכמה ומוסר. ובאמת רואין אנו כי חז"ל לא נמנעו מלהשתמש בו ולהוציא יקר מזולל, עד כי היו דורשים בו וסומכים דבריהם עליו כעל מקרא ידוע".

נפוצה ההגדה כי בן סירא נולד לבתו של הנביא ירמיה, אשר נתעברה משכבת זרע באמבטי. הרב מרגליות⁴² דוחה מכל וכל אגדה "מעליבה" זו, כדבריו. ראשית יש לפקפק באפשרות פיסיולוגית שכזו כפי שדוחה המשנה-למלך⁴³ אפשרות זו, אף שהיא מופיעה בתלמוד⁴⁴. כמו כן סדר הדורות יוכיח שבין תקופתו של ירמיה ובן סירא עברו למעלה ממאתים שנה.

ו. חילופי נוסח גרפיים / פונטיים

חילופי נוסח גרפיים.

הירושלמי, כשדן במקור לל"ט מלאכות האסורות בשבת, מביא את שיטת רבי יוסי בן חנינא, הלומד זאת מן הפסוק⁴⁵ "אלה הדברים אשר צוה ד' לעשות אתם". "אלה" - גימטריא ל"ט, כאילו נאמר 'אלח'. מכאן לומד הירושלמי ש "לא מתמנעי רבנן דרשין בין ה' ל'ח".

כלל זה מצינו גם-כן בבבלי בדרשות חז"ל: אל תקרי בהדרת אלא בחרדת⁴⁶. בריש מועד-קטן⁴⁷, פרשה הגמרא בית השלחין על-פי התרגום של "ואתה עיף ויגע" - "ואת משלהי". מפרש רש"י במקום ד-ד' ו-ח' מתחלפין.

הסיבה לכך נעוצה בצורת כתיבתן של האותיות ח' ו-ה' כפי שנהגו בימי התלמוד. בירושלמי⁴⁸ מובא: "תורת הראשונים לא היה ה' שלהם סתום". ובבבלי⁴⁹ מובא: "ספרי דווקני דבי רב...תלו ליה לכרעיה ד-ה". מפרש רש"י

40. סנהדרין שם.

41. בבא-בתרא צח:

42. עוללות מחקר יב.

43. הלכות אישות טו ; ד.

44. חגיגה טו.

45. שמות לה ; א.

46. ברכות ל:

47. דף ב.

48. מגילה א ; ט.

49. מנחות נט:

במקום "רגל של ה' תלוי באויר ואינו דבוק לגגו". מכאן למד המהרי"ק⁵⁰, שבתקופת התלמוד היתה האות ה' סתומה בדומה מאד לאות ח'. וכך כותב בעל העלי-תמר בפירושו לירושלמי⁵¹: "והכוונה להכתיב הירושלמי שרגל ה-ה' השמאלית מחוברת לגג כמו ה-ח', וההבדל ביניהם הוא רק בזה שלרגל ה-ה' יש לה נקודה מלמעלה".

חילופי נוסח פונטיים.

עוד צמדי אותיות מתחלפות מצינו, כדוגמת הדרשה⁵² ויעתר/ויחתר. ובירושלמי על אתר מובא "שכן צווחין לחתרתה עתרתה", כלומר בערביא קוראין למחתרת עתרת. וכתב בעל המתנות-כהונה בפרשת ואתחנן, דבדברי-הימים לא כתוב 'ויחתר', אלא זוהי דרשה כמשפט אותיות אחה"ע.

תופעה דומה מוכרת היא חילוף א' ו-ע' המובא במסכת ברכות⁵³, שכן דבי רבי אליעזר בן יעקב קורין לאלפין עיינין ולעיינין אלפין. בעל המנחת-שי⁵⁴ מאריך להביא דרשות על דרך זו.

ז. אל תקרי

אופן דרישה זה אינו נכלל באחת ממדות הברייתא בהן התורה נדרשת, אלא זוהי כוחה של תורה שבעל-פה, המאפשרת לדרוש את המקראות בהתאם לענין הנלמד מהפסוק. זאת על סמך הכתוב "אחת דיבר אלהים, שנים זו שמעתי" - מקרא אחד יוצא לכמה טעמים⁵⁵. היו שטענו שאופן דרשה זו משמש לעיתים לקיום גרסא שנדחתה מלהכנס לכתבי הקודש, ועל-ידי דרשת אל תיקרי... אלא... ניתן לשמר את שתי הגירסאות. עדות היסטורית מעניינת לתופעה זו, ניתן למצוא בנוסח מגילת ישעיה⁵⁶, שם הגירסא "ורב שלום בוניכי", יתכן ועל סמך גירסא זו שהיתה נפוצה שנים רבות קודם התלמוד נדרשה הדרשה "אל תקרי בניך אלא בוניך"⁵⁷.

50. ענף עא.

51. פאה ז ; ה.

52. סנהדרין קג:

53. דף לב.

54. לדברי-הימים לג ; יג.

55. תהלים סח ; יב, ומנחת-שי לצפניה א ; יב.

56. נד ; יג.

57. ברכות סד. ועוד.

מאידיך יש לציין לשיטת הרמב"ם⁵⁸, הסובר שאופן דרשה זו אינו אלא מליצה פיוטית נאה מאד. כדוגמא לכך, מצביע הוא על מימרת בר קפרא בכתובות דף ה: "יתד תהיה לך על אונך" - אל תקרי אונך, אלא אונך, מלמד שאם שמע אדם דבר מגונה יתן אצבעו בתוך אוחזו". וכותב הרמב"ם: "אינני חושב שמי שהוא משלמי הדעת יסבור כן בפרוש זה הפסוק".

לא כל פרשני המקרא והתלמוד נמנעו מהקביעה שלפניהם מחלוקת בין הנוסח שבמקרא ובתלמוד: תוספות בכמה מקומות בש"ס⁵⁹, קובעים מפורשות: "הש"ס חולק על ספרים שלנו". רבי עקיבא איגר בגיליון-הש"ס על אתר מאריך בדוגמאות נוספות מהתלמודים ומדרשים.

היו שרצו לתלות שתי גישות אלו במחלוקת חכמי המזרח והמערב: מחד חכמי צרפת ואשכנז - בעלי התוספות המקבילים אפשרות של מחלוקת בנוסח, ומאידיך חכמי המזרח - גאוני בבל דוחים מכל וכל קביעה זו.

כיצד ניתן לקבוע מהו הנוסח עליו יש לסמוך? בדילמה מעין זו כבר הדריכתנו התורה - "אחרי רבים להטות", כמובא במסכת סופרים⁶⁰: "אמר רבי שמעון בן לקיש: ג' ספרים נמצאו בעזרה... וקיימו שניים ובטלו אחד". באופן דומה פוסק בתשובות הרשב"א⁶¹: "וכל מקום ומקום, אפילו בחסרות ויתרות, מתקנין המיעוט על-פי הרוב, דמקרא מלא דבר הכתוב - 'אחרי רבים להטות'". זאת אחר שקבע שלמרות שמן הדין אין לשנות גירסא על-פי המסורת או מדרשי אגדה, לפי שמצינו מחלוקת במקרא ובמסורת כמחלוקת בן אשר ובן נפתלי ובין מערבאי ומדינחאי. מכל מקום, בכל מה שיבוא בתלמוד דרך עיקר דין כקרנת קרנת, בסכת, לטוטפת, בזה ודאי מתקנין המיעוט. כן דרכו של האבן-עזרא בכמה מקומות, שגורס בספריו כפי מדרש חז"ל ולא כפי הספרים המדויקים שבידינו⁶².

מאידיך, בעל המנחת-שי, מחשובי בעלי המסורה, חולק על הרשב"א וסובר: "בכל מקום שהגמרא או המדרש חולק על המסורת בחסרות ויתרות אנו הולכים אחר המסורת, ולא מבעיא בדרשות של אגדה... אלא אפילו היכא שנפקא מינא דינא". וכן כותב רבי מאיר אבולעפיא בעל המסורת-

58. מורה-נבוכים חלק ג פרק מג.

59. כדוגמת שבת נה: ד"ה מעבירם.

60. פרק ו משנה ד.

61. המיוחסות לרמב"ן סימן רלב, וכן פסק הרדב"ז בתשובותיו, חלק ד סימן קעב.

62. ראה פירושו לישעיהו מג; יד.

סיג-לתורה: "וכן נוהגין בכל ספרי תורתנו על-פי המסורת, לא על-פי המדרש... סימנך - לא המדרש עיקר, אלא המעשה, וכל המרבה בדברים מביא חטא".

עד כמה הקפידו חכמינו לדחות ולגנוז גרסאות משובשות השונות מהמסורה שבידיהם, ניתן לעמוד מתשובה שנשלחה לרבנו שמריה בן רבי אלחנן (אחד מד' השבויים) מרב האי גאון: "דהכין גרסי רבנן כולהון בלא שבושא ובלא פלוגתא ואזהר לתיקוניכון לנוסחי דלית בהו הכי ולאיומי על כולהו רבנן ותלמידי למגרס הכי, דלא תהוי חס וחלילה תקלה במילתא"⁶³.

נסיים בצפייה להתגשמות חזונו של מרן הראי"ה זצ"ל: "וכל ישראל יעשו אגודה אחת בלא שום פירוד ושינוי כלל, על-פי הוראת בית-דין הגדול אשר יישב בלשכת הגזית בבית קודשנו ותפארתנו שיבנה במהרה בימינו אמין"⁶⁴.

ביבליוגרפיה נבחרת:

דוד רחנטל - על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא (מתוך ספר זליגמן, ירושלים ה'תשנ"ג).

מהר"ץ חיות - מבוא התלמוד פרקים: י, כה, ל.

הרב ראובן מרגליות - המקרא והמסורה מחקרים: א, ב, ג, יג.

יד-מלאכי - ערך חילוף נוסחאות - רפג.

63. גנזי קדם א, עמוד 15.
64. שו"ת אורח-משפט סימן יז.